

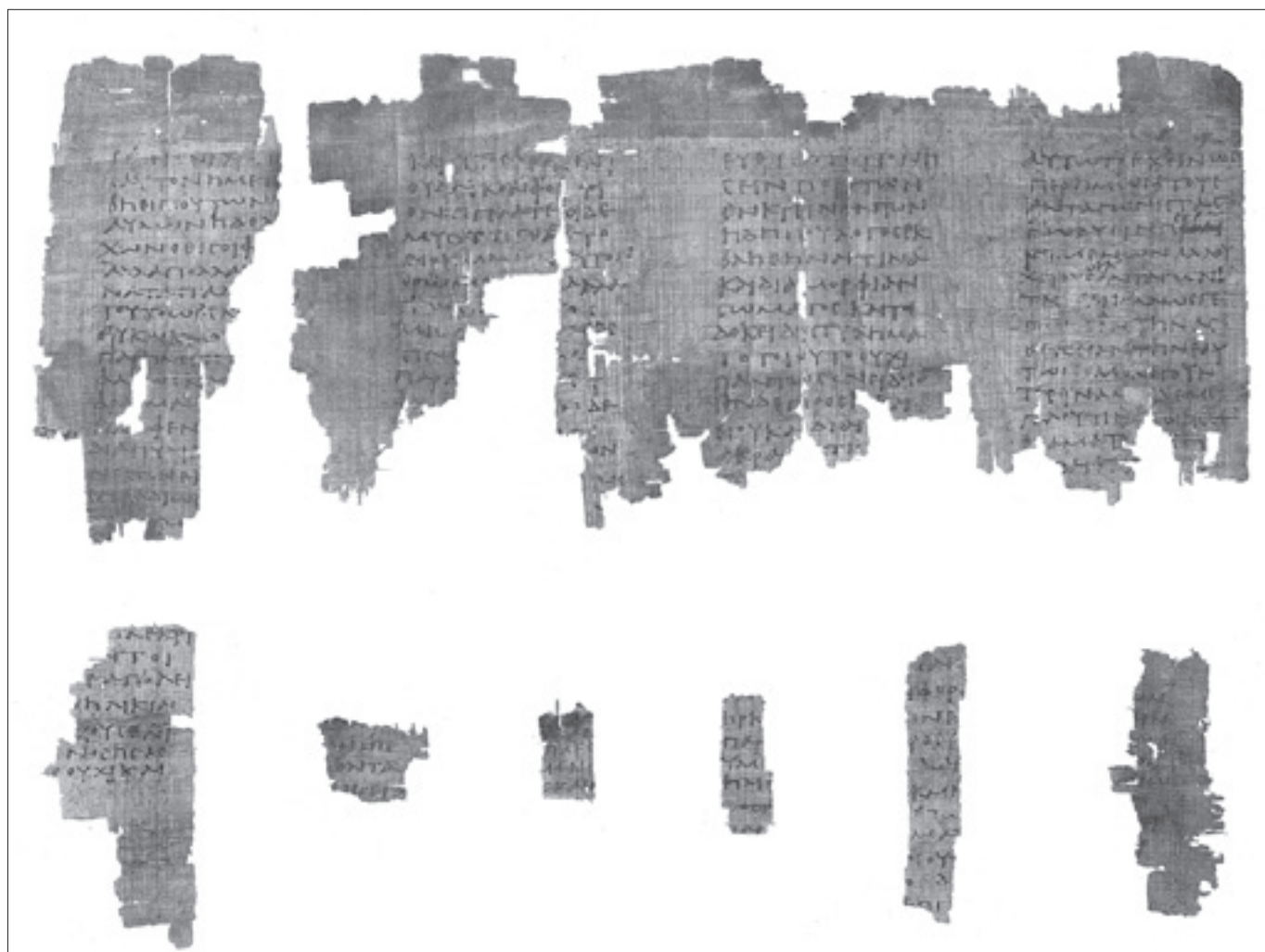
Grüll Tibor ókortörténész, az MTA doktora, egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tan-
székének vezetője. Fő kutatási terü-
lete a Római Birodalom története,
valamint a hellénisztikus és római
kori judaizmus és a korai keresz-
ténység világa. Legutóbb megjelent
kötete: *Ézsau három könnycseppje*
– *A zsidók három háborúja Róma el-
len* (Budapest, 2024).

Legutóbbi írása az *Ókorban* (Agócs
Nándorral, Jusztinger Jánossal és
Szabó Ernővel): *Íróanyagok és író-
eszközök ábrázolásai római síremlé-
keken* (2021/1).

„A zsidó teher”, avagy héberek a *gymnasionban* *Mimus vagy diatribé?*

Grüll Tibor

A valószínűleg Hermupolisból származó, Berlinben őrzött papi-
rusz összesen
nyolc apró töredékben maradt ránk (BerlPap 13406, frg. a–h), a leghosszabb
a (b) jelű töredék, amelyben három columna 15 + 14 + 14, vagyis 43 sort tar-
talmaz; az (a) jelű töredékben 18 sor, a (g) töredékben 11 sor, míg a (d) töredékben
mindössze 4 sor maradt fenn. A szöveget először Wilhelm Schubart közölte 44 irodal-
mi papi-
ruszal együtt.¹ Szerinte a kézírás hasonlít a nagy Bacchylidész-papiruszéra,² és
paleográfiai alapon a 2. századra végére vagy a 3. század elejére kell datálnunk. Paul



Berl.Pap. 13406. Forrás: Berliner Papyrusdatenbank

Maas a *Gnomon*ban megjelent recenziójában a Schubart által közölt szövegeket úgy nevezte: „Wartetexte”, vagyis olyan munkák, amelyek a jövőben még megfejtésre várnak.³ Kétségtelenül ezek közé sorolható ez papirusztöredék is, amely egyetlen általunk ismert ókori művel sem azonosíthatunk.

Azt mindenesetre már Schubart is észrevette, hogy a nyolc fragmentumban részben az atlétikai versenyekkel, részben a színházi előadásokkal kapcsolatos szavak fordulnak elő. Az (a) töredékben szerepel a „két sztadionnyi futás” (διαύλος), a „hosszútávfutás” (δολίχος), a „rövidtávú sprint” (στάδιον); a (c) töredékben pedig a „korosztályok” (ἡλικίαι) kifejezés. Schubart szerint a szöveg egy moralizáló diszkurzus, amely az atlétikai játékok iránti szenvedélyt kritizálja.⁴ A Victor Tcherikover szerkesztette *Corpus Papyrorum Judaicarum*-ban *A fragment of a discourse on athletics and theatrical performance* címen adták közre;⁵ a leideni papirusz-adatbázisban *Philosophische Abhandlung über die Sportagone* címen szerepel.⁶ Bár véleményem szerint az (a) töredék 12. sorában a δράμα [színjáték] olvasat nem biztos, ezért nem is veszem figyelembe, ugyancsak az (a) fragmentumban szereplő θεάμα [látványosság] és az ugyanitt olvasható πωλῖς [kis kapu] pedig arra mutat, hogy a szöveg inkább a színház világához – közelebbről a prózai mimushoz – köthető.⁷ Kerkeslager szerint a (b) töredék „Mit nevettek?” közbevetése is ezt valószínűsíti.

A kynikus vagy sztoikus *diatribé*kben gyakorta előfordul a sport iránti szenvedély kritikája. A kynikusok elítélték a versenyszerűen üzött atlétikát, mert szerintük a mindennapos testmozgás bőven elegendő az emberi test általános karbantartásra. Magának Diogenésnek is több, az atlétika ellen íródott *diatribé*t tulajdonít a hagyomány: „A sportolók azért olyan ostobák, mert disznó- és marhahúsból épülnek fel”.⁸ A gyermekeknek költöket, történetírókat és – természetesen – magának Diogenésnek műveit kellene olvasniuk, ahelyett, hogy idejüket ostoba és felesleges gimnáziumi tornaórákra pazarolnák. A megarai Telés, az egyetlen név szerint ismert kynikus *paidagógos* „megtanította a gyermekeket arra, hogy önmagukra vigyázzanak, egyszerű ételeket egyenek és vizet igyanak. Arra kötelezte őket, hogy vágják le a hajukat és viseljék dísztelenül; járjanak mezítláb, könnyű ruhában; az utcán csendben kellett maradniuk, és nem szabadott maguk körül bémészzkodniuk”.⁹ A *diatribé*kre a későbbiekben még visszatérek.

A berlini papirusztöredék iránt a „zsidó teher” említése is nagy figyelmet keltett. A hellenizált diaszpórazsidóság nagy szakértője, Victor Tcherikover (1894–1958) szerint ez valami speciálisan zsidó dolog lehetett, amit egy szereplő a színpadon cipelt magával: „például egy tóratekeres, *tefillin*, vagy zsidóadót”.¹⁰ Azon túlmenően, hogy nehéz elképzelni, miként lehetett a „zsidóadót” a színpadon cipelni, az sem világos, hogy mindez miért váltott volna ki nevetést, illetve undort a nézőkből? Allen Kerkeslager egy 1997-ben megjelent tanulmányában vetette fel, hogy ezen a helyen a *mimus*ban oly gyakori „altesti humor” megjelenítéséről lehet szó.¹¹ A színre lépő férfi – ez az atlétikai kontextusból is biztosra vehető – egy körülmetélt *phallos*t cipelt magával. A *mimus* obszcén altesti humorába ez bőven belefért. Elizabeth Rawson írja *The Vulgarities of Ancient Mime* című cikkében: „Számos, többnyire agyagcserépből vagy bronzból készült kisméretű figurát pantomimszínészek ábrázolásaként azonosítottak groteszk

vonásaik és öltözkük, különösen kopasz fejük, nagy füleik vagy hatalmas, horgas orruk, néha hegyes sapkájuk alapján. Ezekre az alakokra nemcsak az eltúlzott gesztusok, hanem táncuk durva obszcenitása is jellemző. Pigmeusok, törpék, hatalmas kilógó falloszokkal, melyek tánc közben lengnek”.¹² A *mimus* nemhogy a zsidókat, de még a „szent római hagyományt” sem kímélte. Pompeiiben az *Insula Occidentalis* VI.17-es számú házában két falfestményen gúnyolták ki a *forum Augustum* „kanonikus” Aeneas- és Romulus-ábrázolását: mindkettőt majomfejű alakokként, hatalmas kilógó *phallos*-szal örökítették meg. Ennek közvetítője minden bizonnyal a *mimus* volt, amelyben gyakran figuráltak ki mitológiai szereplőket, és Homéros mellett – Costas Panoyatakis kutatásai-ból tudjuk – Aeneast sem kímélték.¹³

De térjünk vissza arra a kérdésre, hogy honnan származik, és mit jelent pontosan a „zsidó teher” kifejezés? Martialis *Epigrammáinak* VII. könyvében szerepel egy meglehetősen sikamlós vers (Csengery János le sem fordította), amelyben a költő megemlíti a *Iudaeum pondust*, ami tökéletes latin megfelelője a papiruszban szereplő görög Ἰουδαϊκὸν φορτίον-nak. A vers így szól:

*Inguina succinctus nigra tibi servos aluta
tat, quotiens calidis tota foveris aquis.
Sed meus, ut de me taceam, Laecania, servos
Iudaeum nuda sub cute pondus habet,
Sed nudi tecum iuvenesque senesque lavantur.
An sola est servi mentula vera tui?
Ecquid femineos sequeris, matrona, recessus,
Secretusque tua, cunne, lavararis aqua?*

*Kormos bőrnadrág fedi el szolgád farkát, aki vár rád
mindig, míg a meleg víz simogatva becéz.
Rólam szót se, de hát, Laecania, nézd meg a szolgám:
teste pucér, a metélt vesseje szédületes!
Meztelenül fürdik minden fiatal meg öreg him,
s tán csak a szolgádnak volna valódi fasza?
Ó, te szemérmesség! Mért nem mégy nőekkel a vízbe?
Vár a magánfürdőd, ott mosakodj, te picsa!*

Martialis: *Epigrammák* VII. 35, ford. Csehy Zoltán¹⁴

Egy Laecania nevű gazdag nő egy rabszolgával érkezik a nyilvános fürdőbe, aki – a többi férfi fürdőzőtől eltérően – fekete bőrtangát visel az ágyékán. Ezzel szemben a költő és zsidó rabszolgája nem takarják el nemi szervüket a fürdőben. Shackleton Bailey fordításában: „But my slave, Laecania, to say nothing of me, has a Jewish weight under his lack of foreskin”, vagyis a *Iudaeum nuda sub cute pondus habet* fordítása „csupasz előbőre alatt zsidó terhet hord”.¹⁵ Egyesek szerint itt a *penis* bőrének nyújtására szolgáló Galénos által leírt *antilipodermos*-ról lehet szó,¹⁶ de véleményem szerint erre a hipotézisre nincs szükség: a *pondus* egyszerűen a *phallos* megfelelője, amire Martialis valószínűleg a *mimus* nyelvéből származó körülírást alkalmazta. James Noel Adams a *The Latin Sexual Vocabulary* című kötetében több példát is idéz a szatírákból: Lucilius fr. 536: *pellicula extrema exaptum pendere onus ingens* („ez a jókora teher külső bőréhez erősítve lóg lefele”, ford. Grill Tibor); vö. Catullus 63, 5: *devolsit ilei acuto sibi pondera silice* („kovakövet ragadtott s dühtől vesztetten kiherélte vele magát”,

ford. Devecseri Gábor); Petronius, *Satyricon* 92, 9: *habebat enim inguinum pondus iam grande, ut ipsum hominem laciniam fascini crederes* („lábai között olyan ormótlan nagy súlyok himbálództak, mintha az ember maga csak madzagja lenne a súlyos talizmánnak”, ford. Horváth István Károly).¹⁷ (És persze a priapusi versek is tele vannak ilyesfajta utalásokkal.) Pompeiiben, a Vettiusok házána bejáratánál egy freskón azt ábrázolták, ahogyan Priapus mérlegre helyezi megtermett nemiszervét.¹⁸

Az alexandriai Philón is megemlíti, hogy a görögök nevetségesnek tartották a zsidó fiúk és férfiak ezen testi jellegzetességét és sokat gúnyolódtak rajta.¹⁹ A *gymnasioni* környezetben a fiatal fiúk mezítelenül sportoltak, ahol testi jellegzetességük miatt állandóan ki voltak téve a nem-zsidók gúnyolódásának. (Aryeh Kasher elmélete, miszerint a zsidó fiatalok külön „zsidó *gymnasionba*” jártak, minden szempontból tarthatatlan.²⁰) A Josephusnál megörökített római *edictumok*, amelyeket a zsidók szabadsága érdekében adtak ki, állandóan foglalkoznak a zsidók jelenlétével a *gymnasionok*ban.²¹ A syriai Antiocheiában már I. Seleukos Nikatör biztosította a zsidóknak azt a kiváltságot, hogy ne a görögök olaját használják testük bekenésére, hanem a *gymnasiarchos* biztosítsa számukra egy összeget, amiből kóser olajat vásárolhatnak.²² A priénéi *gymnasionban* zsidó graffitiket találtak;²³ Kyrénében már Kr. u. 2/3-ban találtak zsidó neveket a helyi *gymnasion ephébosainak* listáján;²⁴ a hatalmas sardeisi zsinagóga pedig a város *gymnasion-komplexumában* épült.²⁵ A témát – egy meglehetősen enigmatikus mondatban – megemlíti Claudius nevezetes levele is, amellyel 41-ben az alexandriai „zsidó háborúnak” igyekezett véget vetni. Azt írja: „elrendelem, hogy [a zsidók] ne férközzenek be a *gymnasiarchosok* és a *kosmétések* által elnökölt játékokba, mivel a saját szokásaikkal [szabadon] élhetnek” (col. V.).²⁶ Claudius valószínűleg kirekesztette a zsidókat az alexandriai *gymnasionokból*, aminek súlyos következménye lett: a zsidók nem tudtak hozzájutni az alexandriai polgárjoghoz, mert annak feltétele volt az *ephébiában* való részvétel. Mivel a *mimus* mindennapi élethelyzeteket jelenített meg a szatíra görbe tükrében, jogos a feltételezés, hogy gyakori lehetett a zsidó fiatalok szerepltetése olyan darabokban, amelyekben a *gymnasionról*, vagy az atlétikai viadalokról esett szó.²⁷

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a berlini papiruszszövegben sem a narrátor, sem az általa megszólított közönség nem *ellenséges* a zsidókkal szemben, csupán nevetnek szokatlan testi jellegzetességükön. Itt merül fel a kérdés: hol is játszódhatott a darab? A (c) töredékben említett Neapolis ugyan sokféle helyre vonatkozhat, de legvalószínűbb, hogy Alexandria kikötői részét jelenti, amit azért neveztek „Új városnak”, mert a rómaiak nagyszabású építkezéseket folytattak itt, miután megszerezték a város feletti uralmat.²⁸ Alexandria mellett szól az is, hogy ez volt az irodalmi élet központja, s az itteni *mimus* különösen ismert volt zsidóellenességéről, főként a Kr. u. 38–41 között tartó görög-zsidó háborúban, és ebben a városban heves viták zajlottak a zsidók *gymnasioni* részvételével kapcsolatban.²⁹

De térjünk vissza a már említett kynikus-sztoikus *diatribé*re, amelynek egyik kedvelt témája volt a *gymnasioni* mezítelen testedzés kritikája. A 3. században élt megarai Teléstől ugyan nem sok töredék maradt fenn, de Lukianos *Anacharsis avagy a testedzésről* című *diatribéjében* azt figurázza ki,

hogy az egészséges lelkületű szkíta Anacharsis, aki Solón idejében látogat el Athénba, mennyire megdöbbenőnek tartja a *gymnasioni* mezítelen testedzést és az atlétikai versenyzőket:

SOLÓN: ...Senki sem érzékeltetheti úgy szavaival azt az elragadtatást, amit az a látvány nyújt, mint ha magad is ott ülsz a nézők között, s figyeled a nagyszerű férfiakat, a szép testeket, csodálatos ügyességüket, félelmetes tudásukat, lebírhatatlan erejüket, merészségüket, becsvágyukat, törhetetlen kitartásukat, szüntelen győzni akarásukat. Biztos vagy benne, hogy nem tudnád abbahagyni a dicséretet, a biztatást, és a tapsot.

ANACHARSIS: Biz'istenemre, Solón, még a nevetést meg a csúfolódást sem. Mindazt, amit felsoroltál, a nagyszerűséget, ügyességet, a szépséget és merészséget, egyáltalán nem valami célért vetitek latba; nincs veszélyben a hazátok, nem dűlja ellenség a környéket, nem hajtja el senki kényre-kedvre szeretteiteket vagy rokonaitokat. S épp azok, akik szerinted a legkiválóbbak, csak annál nevetségesebbek, mert fölöslegesen szenvednek, gyötírik magukat, szennyel és ütésfoltokkal csúfítják el szépségüket és alakjukat, hogy győzelem esetén egy alma vagy vadolajfaág birtokába jussanak. Mindig felvidulok, ha eszembe jutnak ezek a versenyzők.

Anach. 12–13, ford. Kapitánffy István

Köztudott, hogy a római értelmiség véleménye sem sokban tért el a szkíta Anacharsisétól.³⁰ Cicero Enniust idézte, aki szerint „a nyilvánosság előtti vetkőzés a gonoszítottak kapuja” (*Tusc. Disp.* IV. 33, 70).³¹ A görög atlétika elterjedésében a római értékek devalválódását és a hagyományos erkölcs degenerációjának egyik legfőbb okát látták. Cicero és Seneca amiatt aggódott, hogy az atlétika miatt elhanyagolják a lélek művelését.³² De érdekes, hogy a túlzott mértékű testedzésnek és a versenysportoknak olyan ellenfele is akadt, mint a görög orvos, Galénos. Tapasztalata szerint ugyanis az atléták vannak a legrosszabb egészségi állapotban, aminek oka a belső szervek károsodása és a túlzott kalóriabevitel, nem is szólva a különféle doppingszerekről.³³

Összefoglalva az eddig mondottakat: a berlini papirusztöredékeken – a „zsidó terhen” kívül – mindössze két szó szerepel, amelyet a *mimussal* lehetett összefüggésbe hozni: ez a „látványosság” (*theama*) és a „kiskapu” (*pylis*), mivel a *dra[.]ma*-ból hiányzik egy betű, vagyis az lehetett *dragma*, *drachma* stb., de semmiképpen sem „dráma”. A „Mit nevettek?” közbevetést sem kell feltétlenül a *mimushoz* kötnünk, mivel a „kiszólások” a *diatribékben* is megfigyelhetők. Az atlétikai versenyek szókinccse ellenben egyértelmű. A *θέαμα* egyébként nem is speciálisan színházi kifejezés: bármiféle „látványos” jelent, mint a latinban a *spectaculum*, amit egyformán használtak a színházra, a gladiátor és cirkuszi versenyekre és az atlétikai viadalokra is. A *pylis* szintén nem csak a *proscenium* jellegzetes „kiskapujára” vonatkozhatott – köztudott, hogy a középső „nagykapu” (*valva regia*) mellett volt a két „kiskapu” (*valva hospitalis*) –, hanem a stadionokba is ezen keresztül kellett bemenniük a versenyzőknek. Véleményem szerint tehát egy a sztoikus-kynikus hagyományhoz köthető *diatribével* van dolgunk, melynek fő témája a *gymnasionban* folyó testnevelés és az atlétikai versenyek kigúnyolása. Az ismeretlen szerző en-

nek kapcsán – mintegy mellékesen – említi meg, hogy azért sem érdemes ilyen versenyekre időt pazarolni, mert a zsidó résztvevők látványa – nemiszervük körülmetélése miatt – nevetséges és egyben visszataszító egy görög vagy római szá-

mára. Nem gondolom, hogy prózai *mimusról* vagy valamiféle zsidóellenes szatíráról volna szó ebben az esetben, a zsidóknak ezt az általánosan ismert – és Philón szerint is sokat gúnyolt – testi jellegzetességét csak példaként említette a szöveg.

Jegyzetek

- 1 Schubart 1950, 37.
- 2 A British Libraryben őrzött papirusz (*P.Lond.* 733 (1907) = *P.Lond.Lit.* 46 (1927) = TM 59339) valószínűleg szintén Hermupolisból származik, és a Kr. u. 2. században készült.
- 3 Maas 1951, 243.
- 4 Schubart 1950, 71.
- 5 Tcherikover 1964, III, 519.
- 6 Leuven Database of Ancient Books (LDAB) nr. 4970.
- 7 A görög-római színházak *proscenium*án három kapu volt látható: a középső, a nagyméretű „királyi kapu” (*porta regia*), és mellette két kisebb (Vitr. *Arch.* V. 7, 6, 3).
- 8 DL VI. 27, 33, 49, 68. Saját fordításomban. A sinopéi Diogenész sporttal kapcsolatos nézeteit Dión Chrysostomos is közvetítette számunkra 8. (*Diogenész, avagy az erényről*) és 9. (*isthmiai*) beszédében.
- 9 Telés töredékeit Stobaios hagyta ránk, kiadását lásd Fuentes González 1988. A filozófus-tanítóról lásd még O’Neil 1977.
- 10 Tcherikover, 1964, III. 520.
- 11 Kerkeslager 1997.
- 12 Rawson 1993; Dunbabin 2004.
- 13 Panayotakis 2008.
- 14 Csehy Zoltán fordításában a *Iudaeum pondus* a lényegét adja viszsza filológiai részletek nélkül (Martialis: *Költők, ringyók, pojmák. Válogatott epigrammák.* Válogatta, fordította és az utószót írta Csehy Zoltán. Pozsony, 2003.)
- 15 Gilula 1987.
- 16 Hodges 2001, 401.
- 17 Adams 1990.
- 18 Blanton 2022.
- 19 Philón *De specialibus legibus* I. 2. Vö. Niehoff 2003.
- 20 Kashner 1976. A zsidók általános hozzáállása a görög testedzéshez lásd Harris 1976. A kérdéshez lásd még az alábbi doktori disszertációt is: Jordan 2009.
- 21 Ben Zeev 1998.
- 22 *Ant. Jud.* XII. 120; Ben Zeev 1998, 440.
- 23 Wilson–Burkhardt 2013.
- 24 Lüderitz 1983. Vö. Ritter 2015.
- 25 Yegül 1986.
- 26 A szöveg saját fordításomban és kommentárral jelent meg (Grüll 2020, 96–97).
- 27 Panayotakis 2014.
- 28 Erről lásd Ausfeld 1904.
- 29 Vö. *Corpus Papyrorum Judaicarum* II. 158a. col. I. 5–7; Phil. *Flacc.* 5. [34]; 6. [36–40]; 9. [72]; 10. [84–85].
- 30 Pleket 1998; König 2005.
- 31 Crowther 1980.
- 32 Általánosságban lásd Lee 2013.
- 33 Scarborough 1985; Mammel 2013.

Bibliográfia

- Adams, J. N. 1990. *The Latin Sexual Vocabulary*. Baltimore.
- Ausfeld, A. 1904. „Neapolis und Brucheion in Alexandria”: *Philologus* 63, 481–497.
- Ben Zeev, M. P. 1998. *Jewish Rights in the Roman World. The Greek and Roman Documents Quoted by Josephus Flavius*. Tübingen.
- Blanton, T. R. 2022. „Apotropaic Humor. The Fresco of Priapus in the House of the Vettii”: *Archimède. Archéologie et histoire ancienne* 2, 167–182.
- Crowther, N. B. 1980–1981. „Nudity and Morality. Athletics in Italy”: *Classical Journal* 76, 119–123.
- Dunbabin, K. 2004. „Problems in the Iconography of Roman Mime”: C. Hugoniot – F. Hurler – S. Milanezi (szerk.): *Le statut de l’acteur dans l’Antiquité grecque et romaine*. Tours, 161–182.
- Fuentes González, P.P. 1998. *Diatribes de Télès*. Paris.
- Gilula, D. 1987. „Did Martial Have a Jewish Slave? (7.35)”: *The Classical Quarterly* 37/2, 532–533.
- Grüll T. 2020. Alexandriai Philón: *Flaccus ellen*. Szerk. Uhrman Iván. Máriabesnyő.
- Harris, H. A. 1976. *Greek Athletics and the Jews*. Cardiff.
- Hodges, F. M. 2001. „The Ideal Prepuce in Ancient Greece and Rome. Male Genital Aesthetics and Their Relation to *Lipodermos*, Circumcision, Foreskin Restoration, and the *Kynodesmē*”: *Bulletin of the History of Medicine* 75, 375–405.
- Jordan, H. A. 2009. *A history of Jews in Greek gymnasia from the Hellenistic period through the late Roman period*. PhD disszertáció. University of Georgia.
- Kasher, A. 1976. „The Jewish Attitude to the Alexandrian Gymnasium in the First Century AD.”: *American Journal of Ancient History* 1, 148–161.
- Kerkeslager, A. 1997. „Maintaining Jewish Identity in the Greek Gymnasium. A »Jewish Load« in CPJ 3.519”: *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 28/1, 12–33.
- König, J. 2005. *Athletics and Literature in the Roman Empire*. Cambridge.
- Lee, H. M. 2013. „Greek Sports in Rome”: P. Christesen – D. G. Kyle (szerk.): *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Oxford, 533–542.
- Lüderitz, G. 1983. *Corpus Jüdischer Zeugnisse aus der Cyrenaika*. Nr. 6. Wiesbaden.
- Maas, P. 1951. „Griechische Literarische Papyri von Wilhelm Schubart”: *Gnomon* 23/5, 243.
- Mammel, K. 2013. „Ancient Critics of Roman Spectacle and Sport”: P. Christesen – D. G. Kyle (szerk.): *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Oxford, 603–616.

- Niehoff, M. R. 2003. „Circumcision as a Marker of Identity. Philo, Origen and the Rabbis on Gen 17: 1–14”: *Jewish Studies Quarterly* 10, 89–123.
- O’Neil, E. 1977. *Teles. (The Cynic Teacher). (Society of Biblical Literature, Texts and Translations Number 11, Graeco-Roman Religion No. 3.)*. Missoula, MT.
- Panayotakis, C. 2008. „Virgil on the Popular Stage”: E. Hall – R. Wyles (szerk.): *New Directions in Ancient Pantomime*. Oxford, 185–197.
- Panayotakis, C. 2014. „Hellenistic Mime and its Reception in Rome”: M. Fontaine – A. C. Scafuro (szerk.): *Oxford Handbook of Greek and Roman Comedy*. Oxford, 378–396.
- Pleket, H. W. 1998. „Sport and Ideology in the Graeco-Roman World”: *Klio* 80, 315–324.
- Rawson, E. 1993. „The Vulgarly of Ancient Mime”: H. D. Jocelyn – H. V. Hurt (szerk.): *Tria Lustra: Essays and notes presented to John Pinsent*. Liverpool, 255–260.
- Ritter, B. 2015. „The Judeans of Cyrene under the Julio-Claudians and the Flavians”: *Judeans in the Greek Cities of the Roman Empire. Rights, Citizenship and Civil Discord*. Leiden, 184–197.
- Scarborough, J. 1985. „Galen on Roman Amateur Athletics”: *Aethlon* 2, 171–176.
- Schubart, W. 1950. *Griechische literarische Papyri*. Berlin.
- Tcherikover, V. 1964. *Corpus Papyrorum Judaicarum*. Cambridge, MA.
- Wilson, M. – Burkhardt, N. 2013. „The Late Antique Synagogue in Priene. Its History, Architecture, and Context”: *Gephyra* 10, 169–199.
- Yegül, F. K. 1986. *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*. Cambridge, MA.